

ФАКТОР

ЧЕРЧИЛЛЯ

ЯК ОДНА ЛЮДИНА ЗМІНИЛА ІСТОРІЮ

БОРІС ДЖОНСОН

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

 Vivat
ВИДАВНИЦТВО

БОРИС ДЖОНСОН

ФАКТОР

ЧЕРЧИЛЛЯ

ЯК ОДНА ЛЮДИНА ЗМІНИЛА ІСТОРІЮ

Харків

2021

Вступ

ПЕС НА ІМ'Я ЧЕРЧИЛЛЬ

Ще зовсім малим я був абсолютно переконаний у тому, що Черчилля цілком можна вважати найвеличнішим державним діячем з усіх, кого породила Британія. Уже з ранніх літ у мене сформувалося чітке уявлення щодо його досягнень: усупереч усьому, подолавши одну з найогидніших тираній в історії світу, він привів мою країну до перемоги.

Мені були добре відомі основні факти його життєвої історії. Ми з братом Лео так виштудіювали його біографію «Життя у фотографіях» («Life in Pictures») Мартіна Гілберта, що пам'ятали підписи буквально під кожним фото.

Я знав про його ораторську майстерність, а мій батько (як і батьки багатьох із нас) постійно цитував його знамениті фрази. Та вже тоді мені було відомо, що цей рід мистецтва відмирає. Знав я і про його схильність до жартівливих та геть безпардонних висловів, що навіть на тогочасні стандарти не були політкоректними.

Вечорами нам розповідали неймовірні історії, наприклад ту, де Черчилль сидить собі у вбиральні і тут йому повідомляють, що з ним бажає побачитися Лорд-Хранитель Малої печатки. А він відповідає: «Я зайнятий, бо власне збираюся захоронити свою малу печатку». Також ми пам'ятали ту, де Бессі Бреддок, член парламенту від соціалістів, якось дорікнула Черчиллю, що він

п'яний, на що той з неабиякою грубістю відповів: «Принаймні я вже завтра вранці буду тверезий, а ви так і залишитесь потворна».

Здається, ми навіть краєм вуха чули історію про міністра-торі та гвардійця... Ось її канонічна версія, котру мені якось за ланчем у ресторані готелю «Савой»¹ повідав сер Ніколас Соумз, онук Черчилля.

Навіть якщо зробити поправку на пишномовність Соумза, частка правди в його розповіді все ж таки є, вона й відкриє нам трохи завісу над основною темою цієї книжки — величчю серця Черчилля.

«Один із його міністрів-консерваторів був із “цих”, коли розумієте, про що я... — сказав Соумз настільки голосно, що його почула більшість відвідувачів “Гриль рум”, — хоча також був хорошим другом мого діда. Його постійно ловили на гарячому, але, звичайно ж, у ті дні преса не була такою всюдисущою, та про це не дуже й повідомляли. Проте одного дня везіння скінчилося: його застукали, коли на лавці в Гайд-парку о третій ранку він злягався з гвардійцем. А це, зверніть увагу, був місяць лютий.

Про це негайно доповіли Головному Батогу², який зателефонував Джокові Колвілю, особистому секретареві мого дідуся.

— Джоку, — сказав головний парламентський організатор. — На жаль, у мене дуже погані новини про те та се. Нічого нового, але про це довідалася преса, й історія неодмінно впливе на поверхню.

— От лихо, — промовив Колвіль.

— Думаю, мені варто поїхати й особисто розповісти про це прем'єр-міністрові.

¹ «Савой» («Savoy») — готель найвищого класу в центрі Лондона, у якому розміщено сім ресторанів, зокрема відомий «Гриль рум» («Grill Room»).

² Головний Батіг (Chief Whip) — головний парламентський партійний організатор, який стежить за партійною дисципліною, забезпечує підтримку політики своєї партії та присутність членів фракції на засіданнях парламенту.

— Мабуть, так.

Отож, Головний Батіг поїхав до Чартвеллу [заміський будинок Черчилля в Кенті] й увійшов у кабінет мого діда, де той працював за письмовим столом.

— Слухаю, Головний Батоже, — сказав він, злегка повернувшись. — У чому річ?

Головний Батіг детально розповів про неприємний інцидент і резюмував:

— Він має піти.

Зависла довга пауза, поки Черчилль неспішно розкурив сигару. А затим промовив:

— Чи правильно я вас зрозумів: того-то застукали з гвардійцем?

— Так, прем'єр-міністре.

— У Гайд-парку?

— Так, прем'єр-міністре.

— На лавці?

— Саме так, прем'єр-міністре.

— О третій ранку?

— Правильно, прем'єр-міністре.

— В отаку погоду! Боже милостивий, це так по-британськи, аж гордість пробирає!»

Відомо мені було і те, що замолоду він відзначався дивовижною хоробрістю, не з чужих слів знав, що таке кровопролиття; стріляли в нього на чотирьох континентах; він одним із перших сів за штурвал літака. Знав я й про те, що зі зростом 170 см та обхватом грудей 80 см він, можна сказати, був у Герроу¹ коротуном;

¹ Герроу («Narrow School») — одна з найстаріших приватних шкіл для юнаків у Великій Британії.

та попри це і попри затинання, депресію і жахливого батька йому все ж таки вдалося стати найвеличнішим англійцем.

Гадаю, в образі його було щось ніби магічне, святе, тому що мої бабуся й дідусь до дев'яноста років зберігали першу шпальту «Дейлі Експрес», де повідомлялося про його смерть. Мені завжди було приємно усвідомлювати, що я народився за рік до того: що більше я про нього дізнавався, то більше пишався тим, що жив в один час із ним. Тому мені сумно й дивно бути свідком того, як сьогодні (через майже п'ятдесят років після його смерті) його образ ризикує бути цілком забутим або ж уявлення про нього хибні.

Якось я купував сигару у крамничці в аеропорту близькосхідної країни, яка, мабуть, завдяки Черчиллю й існує на мапі світу. Серед асортименту на вітрині в дьюті-фрі я помітив сигари марки «San Antonio Churchill» та спитав у продавця, чи знає він, хто такий той Черчилль. Він уважно прочитав, а я йому озвучив це ім'я.

— Чечель? — промовив він із порожнім поглядом.

— Війна, — натякнув я, — події Другої світової війни.

На його обличчі з'явився такий вираз, ніби він намагався щось пригадати.

— Тогочасний політик? — промовив він із сумнівом і знизав плечима. — Так, здається, саме так. Хоча не пам'ятаю.

Його здогад не набагато гірший, аніж той, який можна було б очікувати від більшості сучасних дітей. Ті, хто уважно слухає у школі, ще якось можуть пригадати: це той, хто боровся проти Гітлера за визволення єврейського народу, — але, за даними останнього дослідження, в уявленні переважної частини молоді Черчилль — кличка собаки з реклами британської страхової агенції.

І це викликає в мене ширий сором, адже його образ настільки яскравий, що мав би бути привабливим для сучасної молоді. Він був ексцентричним, неординарним, екстравагантним, дотримувався власної «марки» в манері вбрання, а понад усе був безкомпромісним генієм.

І я хотів би кинути більше світла на ці знання тим, хто забув чи не вповні усвідомлює його геніальність. Та все ж я розумію, що з мого боку, мабуть, самовпевнено й нахабно ставити перед собою таке завдання.

Я не професійний історик, та і як політик я не гідний омивати його ноги чи навіть ноги Роя Дженкінса, який написав першокласний однотомник його біографії, і в дослідженні життя Черчилля я вклоняюся працям Мартіна Гілберта, Ендрю Робертса, Макса Гастінгса, Річарда Тоу і багатьох інших.

Чудово розумію, що нашого героя щороку з'являються сотні нових книжок, а проте, я певен, настав час на свіжий погляд, оскільки в нас немає права знехтувати репутацією такої особистості. Із кожним днем зникають свідки подій Другої світової війни. Щодня ми губимо тих, хто ще пам'ятає його голос. Я боюся, що і пам'ять про масштаб його звершень перед обличчям неблаганного часу може бути просто втрачено.

Донині в людей зберігся туманний спогад, що перемогу в Другій світовій війні було досягнуто завдяки російській крові та американським грошам, що певною мірою, звісно ж, є правдою, та правдою є й те, що без Черчилля Гітлер майже напевне переміг би.

А маю на увазі я саме те, що успіхи нацистських сил у Європі могли стати безповоротними. І хоч зараз ми справедливо нарікаємо на неповносправність Європейського Союзу, проте забули про суще жахіття, котре, дуже ймовірно, могло стати реальністю.

Та сьогодні нам слід це пам'ятати, не забуваючи й про те, як саме прем'єр-міністр Великої Британії допомагав у формуванні того світу, у якому ми з вами живемо. Від Європи до Росії, від Африки до Близького Сходу — по всій планеті ми бачимо сліди його далекоглядного розуму.

Пам'ять про Черчилля має таке велике значення, тому що він урятував нашу цивілізацію. Важливо тут те, що лише йому це було до снаги.

Його видатна персона є яскравим спростуванням усіх тих марксистських теорій, згідно з якими лінія історії формується якимись глобальними й безликими економічними силами. Сутністю фактора Черчилля є те, що одна людина може змінити все.

За сім десятиліть його громадсько-політичної діяльності можна відстежити незліченну кількість прикладів того, як вплив його особистості змінював події й світ у цілому, і то значнішою мірою, аніж про це пам'ятають.

Він був ключовою особою в процесах, що заклали підвалини підвищення добробуту на початку ХХ століття. Сприяв отриманню британськими робітниками центрів працевлаштування, страхування у разі безробіття, перерви на чай. Винайшов танк, започаткував Королівські повітряні сили та відіграв абсолютно вирішальну роль у бойових діях Першої світової війни, які врешті-решт здобули його країні перемогу. Був незамінною фігурою в процесі заснування Ізраїльської держави (та інших країн), уже не кажучи про участь у кампанії з об'єднання Європи.

У кількох історичних подіях він був тим бобром, що своєю греблею переспрямував потік історії, але найяскравіше простежується його вплив на плин подій 1940 року.

Характер людини — це її доля, казали греки, і я з ними погоджуюсь. Якщо так воно і є, то ще цікавіше питання: а що ж формує той характер?

Чим є ті елементи, що уклалися в гіганта такого значення? У яких кузнях виковують такий гострий розум та залізну волю?

Як там у Вільяма Блейка¹? «Який ланцюг, молот який, з печі якої розум такий?» Ось запитання із запитань.

Проте спершу спробуємо дослідити, що ж такого він зробив.

¹ Вільям Блейк (1757—1827) — англійський поет-романтик.

Розділ 1

ПРОПОЗИЦІЯ ГІТЛERA

Якщо бажаєте дізнатися про один із вирішальних моментів останньої світової війни, про поворотний момент в історії світу, то ходімо зі мною. Зайдемо до тьмяної кімнати в Палаті громад: піднімемося сходами, пройдемо крізь старі скрипучі двері, а далі слабо освітленим коридором — і ось ми на місці.

З очевидних міркувань безпеки цю кімнату не знайти на мапах Вестмінстерського палацу, та й гіді провести вас до неї також не зможуть. Насправді приміщення, про яке я кажу, по суті уже не існує, оскільки його було зруйновано під час Бліцу¹, проте кімната, що прийшла на зміну, наслідує свою попередницю.

Це один із покоїв, що їх використовує прем'єр-міністр, коли бажає зустрітися з колегами із Палати громад. А про інтер'єр нічого особливого і не скажеш, оскільки він доволі передбачуваний.

Уявіть собі скрізь зелену шкіру та латунні кнопки, масивні грубі панелі з дубу та п'юджинівські² шпалери з кількома трохи перекошеними гравюрами. Уявіть і дим, адже ми говоримо про полудень 28 травня 1940 року, а в ті дні багато хто з політиків, так само як і наш герой, були постійними споживачами тютюну.

¹ «Бліц» («Blitz») — назва німецьких бомбардувань Великої Британії в 1940—1941 роках.

² Огастес П'юджин (1812—1852) — англійський архітектор, вершиною творчості якого вважають внутрішнє оздоблення Вестмінстерського палацу та проект годинникової вежі Біг-Бен.

Найпевніше крізь вікна-біфорії¹ не падало багато світла, проте більшість людей легко впізнали б головних персонажів. Їх було семеро, усі члени Воєнного кабінету Великої Британії.

Про важкість покладеної на їхні плечі ноші можна судити за кількістю зборів, що мали місце за майже три останні дні. Від 26 травня це була їхня дев'ята зустріч, а вони й досі не знайшли відповіді на екзистенційне запитання, що постало перед ними та світом.

У кріслі сидів прем'єр-міністр — Вінстон Черчилль. Обіч нього був Невілл Чемберлен, упертої натури джентльмен у високому комірці, з вусами-щіткою — колишній прем'єр, якого Черчилль так безцеремонно замінив. Заслужено чи ні, але Чемберлена вважали винним у фатальній недооцінці загрози Гітлера та провалі політики примирення. Коли раніше, того самого місяця, нацисти витіснили британців із території Норвегії, уся провина впала саме на Чемберлена.

Присутній також був лорд Галіфакс, міністр закордонних справ, високого зросту та блідої, як у мерця, зовнішності чоловік із атрофованою від народження лівою рукою, яку він ховав у чорній рукавичці. Був там також Арчибальд Сінклер, лідер Ліберальної партії, якого Черчилль усунув із посади. Були і Клемент Етлі та Артур Грінвуд, представники лейбористів, на адресу яких він спрямовував найекспресивніші випади. А також секретар Кабінету міністрів, сер Едвард Бріджес, який ретельно все занотовував.

Питання хоч і було дуже простим, та присутні обмірковували його всі ці останні кілька днів, а тим часом новини ставали все більш похмурими. Жоден із них, власне, цього питання не озвучив, проте всі зрозуміли його суть. Чи варто Британії ставати до боротьби? Чи розсудливо відряджати молодих британських

¹ Біфорій — тип вікна, для якого властивий поділ колоною (або пілястрою) на два сегменти та верхня частина у вигляді арки.

вояків помирати у війні, що за всіма ознаками має бути програна? Чи британцям краще пристати на якусь угоду, що цілком могла б урятувати сотні тисяч життів?

Та якби було досягнуто такої домовленості про вихід Великої Британії з війни, чи було б її остаточно завершено? Чи була б ця угода такою, що врятувала б мільйони життів по всьому світу?

Сумніваюсь, що багато хто з мого покоління, тим паче генерації моїх дітей, вповні усвідомлює, наскільки близькі ми були до цього сценарію, якби в 1940-му, вчинивши розумно та зважено, Британія оголосила про невтручання. Було відомо, що деякі серйозно налаштовані та впливові особи воліли навіть розпочати «перемовини» з цього приводу.

Воно й не дивно. Адже новини з Франції були не просто погані, а вкрай погані; здавалося, не було жодної надії на покращення ситуації. Німецькі війська стрімко рухались у напрямку Парижа, завиграшки проштовхуючись крізь французьку оборону, наче вони й справді належали до якоїсь нової мілітаристичної надраси, що пульсує безмежною завзятістю й бойовою ефективністю. Бронетанкові війська Гітлера не лише прорвалися Нижніми землями¹, а й подолали, здавалося, непрохідні ущелини Арденн, а сміховинну лінію Мажино² взагалі обійшли з флангу.

Французькі генерали вдавалися до жалюгідних прийомів (ох ті сивочолі німечні старигани у кепі інспектора Клузо!³). Щоразу як вони відступали до чергової лінії оборони, то виявляли, що німці якимось чином уже були там, — і, як привиди-банші⁴,

¹ Нижні землі — територія Бельгії та Нідерландів.

² Лінія Мажино — система укріплень із дотів, бункерів, артилерійських і піхотних блоків, казематів, бліндажів та пунктів спостереження на кордоні з Німеччиною загальною довжиною близько 400 кілометрів.

³ Інспектор Клузо — жакливо некомпетентний поліцейський, що спричиняє купу негараздів; головний герой комедійних фільмів про величезний діамант.

⁴ Банші — жіночий персонаж ірландського фольклору, який своєю присутністю, плачем і стогонами сповіщає людей про наближення смерті.

налітали пікірувальні бомбардувальники «Штука»¹, і знову наступали танки.

Британський експедиційний корпус було відрізано від решти військ у «кишені» та розсіяно в портах Ла-Маншу. Вони намагались контратакувати, проте їхні напади було відбито, і тепер у Дюнкерку вони очікували на евакуацію. А дослухався б Гітлер до своїх генералів — і міг би розгромити нас іще тоді, просто пославши свого першокласного генерала Гудеріана та його танки на клаптик землі, де зібралися наші знічені, по суті, беззахисні вояки. Він міг би знищити або взяти в полон значну частину бойових сил Британії, позбавити країну фізичної здатності протистояти.

Майже так воно й було: люфтваффе кулеметними чергами розстрілювала пляжі, а британські солдати або безнадійно відстрілювалися зі своїх «лі-енфілдів»² у небо, або лежали долілиць у воді, або ж просто були пошматовані атаками. Того дня, 28 травня, і генералам, і політикам, а можливо, і ширшій громадськості видавалося цілком можливим, що значну частину військ можна втратити.

Усі у Воєнному кабінеті розуміли, що перед ними найганебніша для Збройних сил Великої Британії ситуація з часів втрати американських колоній, і скидалося на те, що виходу немає. Якщо поглянути на мапу тогочасного розташування сил у Європі, що розгорталася перед членами Воєнного кабінету, кров холоне в жилах.

Австрію поглинули ще два роки тому; Чехословаччини більше не було; Польщу було розгромлено; жахливі успіхи останніх тижнів укотре поповнили завойовницьке портфоліо Гітлера. Без

¹ «Junkers Ju 87» — одномоторний двомісний пікірувальний бомбардувальник і штурмовик часів Другої світової війни, назву якого від німецького *Sturzkampf-flugzeug* (пікірувальний бомбардувальник) скорочено до «Stuka».

² «Lee Enfield» — модель магазинної гвинтівки із механізмом ковзного затвору, що в першій половині XX століття була основною вогнепальною зброєю військових сил Британської імперії.

зусиль перехитривши британців — зокрема Черчилля, який місяцями ретельно розробляв свій приречений план випередження, — він узяв Норвегію. А Данію захопив узагалі трохи більше ніж за чотири години.

Голландія капітулювала; бельгійський король легкодухо вивісив білий прапор опівночі ще днем раніше; і з кожною годиною підкорялось усе більше французьких сил — інколи виявивши неймовірну хоробрість, а часом із відчайдушною та фаталістичною легкістю.

Найважливішим геостратегічним висновком на травень 1940 року було те, що Британія — Британська імперія — залишилася сама. Не існувало жодної реальної можливості отримати допомогу, принаймні найближчим часом. Італійці були проти нас. Фашистський лідер Муссоліні підписав із Гітлером «Сталевий пакт», і тепер, оскільки все виглядало так, ніби Гітлер уже не може програти, мав невдовзі приєднатися до війни на його боці.

Росіяни ж підписали огидний пакт Молотова — Ріббентропа, за яким погодились поділити з нацистами Польщу. В американців була алергія на європейські війни, і зрозуміло чому: вони втратили понад 56 тисяч людей у Першій світовій війні, а якщо врахувати й тих, хто загинув від грипу, то понад сто тисяч. Нічого, окрім віддаленого шепоту співчуття, вони запропонувати не могли, і навіть після усіх Черчиллевих промов-закликів ані сурм не було чути, ані обрису американської кавалерії на вершині пагорба не було видно.

Кожен у тій кімнаті міг собі уявити наслідки продовження боротьби. Вони знали все про війну; деякі з них навіть воювали під час Першої світової, а жахливим спогадам того кровопролиття було лише двадцять два роки.

Важко було знайти сім'ю в Британії, якої не зачепило б це горе. Чи справедливо було просити громадян проходити крізь усе це знову? І заради чого?

Судячи із записів у протоколі, зібрання розпочав лорд Галіфакс. Він одразу взявся до справи: до дискусії, що її він ініціював останні кілька днів.

Вигляд його справляв глибоке враження. Лорд Галіфакс був високий, дуже високий; зі зростом під два метри він нависав над Черчиллем сантиметрів на двадцять п'ять, хоча, певно, за столом ця перевага не була такою разючою. Вихованець Ітонського коледжу, почесний стипендіат Коледжу Всіх Душ Оксфордського університету і видатний вчений, про що свідчило його опукле чоло. (А Черчилль, не забувайте, не закінчив університету, ба більше, навіть до Сандгерсту¹ потрапив тільки з третьої спроби.) Судячи із тогочасних записів, голос Галіфакса був низьким, доволі мелодійним та м'яким, із чіткою, властивою людині того часу і його класу вимовою. На носі — круглі окуляри з потовщеними скельцями, а праву, ледь стиснуту руку він, мабуть, трохи піднімав, аби закцентувати на сказаному.

Він оголосив, що з італійського посольства надійшло повідомлення; сказав, настав час Британії шукати посередництва через Італію. Інформацію начебто надав сер Роберт Вансітарт. З боку Галіфакса розумно було згадати тут це ім'я, оскільки сер Роберт Вансітарт був дипломатом, який, усі знали, мав люті антинімецькі погляди та виступав проти політики примирення з Гітлером. Послання, отже, було подане якомога делікатніше й привабливіше, а проте його сутність була очевидною.

Це була не просто увертюра до перемовин від Муссоліні, а без сумніву, попередження від його старшого союзника. Покружлявши Вайтголл², воно проникло в серце Палати громад. Власне, то була промацування ґрунту від Гітлера. Черчилль усві-

¹ Королівська військова академія в Сандгерсті.

² Вайтголл (Whitehall) — вулиця в Лондоні, де розташовується британський уряд та низка інших важливих державних установ. Часто використовується як узагальнена назва органів державного управління Британії.